

Василије Калезић

ИВО АНДРИЋ
КОМПОНОВАНО С ОПОМЕНАМА
(поводом стогодишњице рођења, 1892 — 1992)

ЗА МОНОГРАФИЈУ

У организацији Културно-просветне заједнице Београд, која је потпомогнута Андрићевом задужбином и редакцијом часописа „Књижевност“, ових дана*) одржан је скуп интелектуалаца (што га организатор назва „културним парламентом“), на коме је главна и једина тема била „Иво Андрић, данас“. Како су организатори, у уводним напоменама, нагласили за овакву тему било је неколико разлога и повода: последњи број часописа „Књижевност“ тематски је посвећен Андрићевом дјелу, у издању „Просвете“ појавило се ново издање Андрићевих сабраних дјела у 10 књига (уствари, оно издање из 60-тих година које је Андрић одобрио), у Босни и Херцеговини је, опет, са националистичко-религиозних позиција, започела кампања против Андрића и његових умјетничких ликова „наших“ Турака, „Бошњака“ и Муслимана. Заступајући исправне погледе о потреби да се писац и његово дјело посматрају и анализирају свестрано и са подразумијеваним књижевно-критичким и историјским мјерилима, Адам Пуслојић, секретар Културно-просвјетне заједнице Београда, Вук Крњевић, главни и одговорни уредник часописа „Књижевност“ и уредник „Просвете“, и Радослав Петковић, секретар Задужбине Ива Андрића, говорили су разложно о разлозима и поводима за овај скуп и категорично стали у одбрану објективног сагледавања мјеста и улоге великог ствараоца, какав је био и остао Иво Андрић. Ови пјесници и писци били су категорични и у разматрању и осуди услова у којима се појаве у култури, а прије свега оне које се тичу Андрићевог дјела,

*) Београд, јуна 1991. године.

што „погодјују” разним „одступањима” од уобичајеног начина третирања културних и књижевних питања, допринијеле општем стању извјесне пасивности или незнања. Тако су они помињали и објашњавали националистичке хистеричке, религиозне ограничености, примитивно схватање културе, одсуство стручњака од већег угледа који се ријетко јављају, ћутања и ишчекивања других и тежак материјални положај свих културних установа.

На свој начин, све ово су потврдили и остали учесници у расправи, додајући нове појединости и друкчија запажања, утврђујући и наше недостатке у врстама активности, које, понекад, зависе искључиво од нас. Пасивност или опортунизам, мирење са оним против чега се треба борити, недовољно јединство у акцијама са стране оних који су дужни да брже реагују, биле су неке од констатација поводом различитих „игара” о Андрићу и „чепркања” по његовој биографији. Сви учесници у расправи, према одређеним квалификацијама или личном интересовању, били су, заиста „надлежни” да изговоре праве ријечи тумачења и одбране, предлоге и сугестије које би значиле и нешто ново, колико у ставу према Андрићу толико и према онима који га клеветају и примитивно нападају. Осим уводничара, такви учесници у расправи били су и Милош И. Бандић, који је докторирао на Андрићевом дјелу, и Александар Петров, чији је један студентски рад био посвећен Андрићу, и Зоран Константиновић, који је Андрића проучавао „упоредно”, тј. компаративно, и Катарина Амброзић, која је као ликовни критичар посебно указала на Андрићев однос према ликовним умјетницима, и Љубиша Јеремић, који је говорио о начину издавања сабраних и изабраних дјела Ива Андрића. И остали учесници у расправи наглашавали су оно што су сматрали значајним у дјелу Ива Андрића и у нашем мишљењу о том дјелу (Александар Јерков, Мома Димић, Срба Игњатовић).

Међу учесницима ове, неоспорно занимљиве и конструктивне расправе, био је и аутор који потписује овај напис, најприје као слушаалац на скупу, а затим и као писац једне спорне књиге о Андрићу и појавама око њега.

Као и раније, прије десетак и више година, и сада овај аутор мисли да је, као Андрићевих тумача, превише оних који и писца и његово дјело најчешће величају и све, у животу и раду, сматрају великим, узвишеним, чак и једва приступачним и недодирљивим. И то је могло да ствара ону врсту отпора који значи негирање критичке мисли, једностраност у посматрању, искључивост у оцјенама. Осјећа се велика потреба за једном монографијом о Андрићу у којој би, како то појава, дјело и епоха заслужују, био описан Андрићев живот и сагледано његово књижевно дјело, са свим оним што представља истраживачки и стручни рад: средине у којима је одрастао, средине у

којима је дјеловао, утицаји које је можда осјећао, „дружења“ која је имао, лектире која му је највише значила и надахњивала га, књижевних почетака и даљих умјетничких развоја, према одређеним етапама које се могу и хронолошки означити и издвојити. У тако замисљеној монографији било би мјеста за многе, по много чему судбинске и судбоносне заокрете у Андрићевом животу, од младићког доба и припадништва револуционарної организацији „Млада Босна“, пред Први свјетски рат, хапшења и тамновања до рата, затим рат, вријеме послје рата у Загребу, са новим књижевним радом, па у Београду, до доктората у Грацу и дипломатске службе, која у краљевини Југославији траје двадесетак година, на разним дужностима и у различитим мјестима, од обичног службеника у Министарству спољних послова, до посланика на страни и помоћника министра иностраних дјела, какав је био чувени Милан Стојадиновић. Из такве монографије би се, сигурно, боље видио развој једне личности која је амбасадор у Берлину до рата 1941. године, велики радник и патриота за вријеме окупације, кад је, да се сад зна, написао таква дјела као што су „На Дрини ћуприја“, „Травничка хроника“, и „Госпођица“. Није мање занимљив и за објашњење сваког истраживача вишестрано трновит онај животни и стваралачки пут на коме је Андрић био све до смрти: прихватање новог друштвеног поретка послје ослобођења, потпуно друкчијег од оног из краљевине Југославије, положај народног посланика, чак и члана Комунистичке партије. Из такве монографије провиривало би једно друкчије лице од оног сувише познатог, тако рећи „стандардног“: можда помало нестрпљивог, понекад и нервозног... Испреплетано с тим, на новим животним путањама, и Андрићево дјело лакше би се „пратило“, и било, вјероватно, разумљивије и ширем кругу многобројних и вјерних читалаца.

За један такав подухват (писање монографије), могла би, можда много да учини и Андрићева задужбина, како ангажовањем могућег аутора или материјалним „подстицајима“ тако и огромном грађом коју, неоспорно, има у својој архиви.

Уза све оно што Андрићева задужбина ради и што је значајног и великог урадила, могу јој се ставити и неке примједбе, које нијесу без утицаја на мјесто и значење Андрићевог дјела у нас и у свијету. Још увијек са Задужбином ради мали број стручњака, углавном већ поодавно одабраних и, што би се рекло, вјечито присутних, чак малко „ексклузивних“, који су писци, и сарадници и организатори, и „представници“, у иностранству. Због тога, Задужбини недостаје оно што јој се, садржајно, у називу налази: „отвореност“ за све идеја и за све

читаоце, писце, ствараоце. И Задужбинине, „Свеске”, као „гласило”, као „орган”, као „часопис”, као „зборник” радова о Андрићу, што су све оне, те „Свеске”, помало, а излазе, најмање, једанпут годишње, ма колико ставрно значиле за обавјештења и откривање Андрићевих дјела, преписке и животних података, имају у себи и понешто што није сасвим добро одмјерено и са довољно укуса урађено. Тако је, на примјер, Ерих Кош, чије су заслуге за рад Задужбине неоспорне, описао „Андрићеве последње дане” на крајње неукусан начин, са драстичним, натуралистичким, грубо репортерским запажањима, која би једва „подно” било какав сензационалистички или петпарачки лист. Био је сувише тенденциозан, просто „монтиран”, са јасним циљем да се, унапријед, мора доказати оно о чему суптилно треба разлагати, напис Ива Тартаље о псеудонимима Ива Андрића. Али оно што је урадио Мирослав Караулац, иначе заслужни проучавалац Андрићева живота и писац добре књиге „Рани Андрић”, у напомени испод аутобиографских записа Боривоја Јефтића, школског друга и пријатеља Ива Андрића, премашује све досад поменуто по дрскости, по омаловажавању, по духовној приземности којима је обасуо не само занимљива и из непосредне близине запажена, него и у многу чему значајна и истинита свједочења о Андрићу тако ријетког „свједока и учесника”...

Ови детаљи сталних сарадника наудили су не само значајној мисији Задужбине него и књижевном и људском лику Ива Андрића.

ПРИЛОЗИ

1.

„Десило се тада нешто неочекивано. Обрнуо се (Иво Андрић, В. К.) мени, подигао главу и почео да ми говори. Покретао је усне и затварао уста, хватајући ваздух, и трудећи се да ми нешто саопшти, толико се напрезао да му је све лице поцрвенело од крви која му је навалила у главу. Али, то што је излазило из његових уста представљало је само један једини, продужени, неартикулисани звук и неразумљиво крклање. Робац човека коме су пресекали грло”.

Ерих Кош, „Последњи Андрићев дани”, *Свеске*, бр. 1, 1982, стр. 312.

2.

„У покушају скидања вела са тајне *Patrius* неко је одиграо улогу анонимног достављача. То лице се можда ослонило на једну фаму. Рекла-казала, у круговима око часописа се, кажу, „знало” да је аутор спољнополитичког прегледа у часопису

Иво Андрић. Та се гласина могла заснивати на два околноста. Прво, Андрић је у оно доба био на истакнутом положају у Министарству спољних послова, па је могао имати најшири увид у текућа спољнополитичка збивања. Друго, био је писац (...) И губило се из вида да те чланке и није писао прави писац; пре би се могло рећи да их је састављало пискарала“.

Иво Тартаља, „Часопис XX век и његови непотписани саници“, Свеске бр. 2, 1985, стр. 174-175.

3.

„У недовршеном спису кога ће назвати „Белешке о Иву Андрићу“, писаном у поузданој традицији наше приземне књижевне фелтонистике, Јефтић се прихвата незахвалног посла да буде судија Андрићевих понашања и одређења у приликама које су га сналазиле у животу. Ту је широка листа многих неделикатних питања ... (...) Велики аматер упитних реченица, у овој истрази дугог даха, Јефтић ће ... Из ове опсесивне анкете о Андрићу, у којој радозналији читалац остаје на својој глади ... (...) ... цео тај старински начин мишљења, говорења и разумевања у свом сјају своје анахроности.“

Мирослав Караулац, „Један непознат Андрићев портрет“, Свеске, бр. 5, 1988, 138—139, 140.

ЧОВЈЕК, ИСТИ, СА МНОГО ЛИЦА И ИЗРАЗА

Шта написати о човјеку и о писцу који је био свјестан тога да „све што види може да опише, и да све што осети уме да изрази“, и у томе успијевао као ријетко који наш писац, да не кажем: као прави свјетски писац? Шта заиста написати, кад су ми непрестано пред очима ријечи и у глави мисли Андрићеве које покушавам да примјеним и на примјеру личности и дјела Ива Андрића:

„Објасните ми како је могућно да у једном истом човјеку могу да живе упоредо: луди, црни порок и истинска величина духа?“

А ја, послје испитивања која сам предузео, мислим да је и у Андрићу било и једнога и другога, као што сам убијеђен да Андрић ни себе није „изоставио“ кад је, уопштено, као у виду сентенце, писао: „... природа књижевног посла је таква да је писцу готово немогуће сликати другога а да при том не да и сам свој портрет, или бар неку црту од њега. Дајући друге, ми се одажемо“.

Кад се Андрић „одао“, колико се „одао“ и јесмо ли у другима, које је сликао, открили или препознали њега или нешто

његово, питања су на која тешко може бити поузданих одговора.

Приликом проучавања Андрићевог живота није тешко доћи до закључка: само човјек изузетно богатих и разубених доживљаја, великог искуства и свестраног познавања свих околности у којима човјек живи, могао је створити књижевно дјело са онолико чудних ликова и карактера и са онолико описа животних стропоштавања, ломова и понора, какво је умјетничко дјело Ива Андрића. И зар је једна и једна иста личност Ива Андрића онај млади човјек који се заносио завјеренички тајнама „Младе Босне“, са оним који је живио у сигурности дипломатског угледа и посланичког имунитета? Није исти онај Иво Андрић који је прошао политички круг пакла, једва преживљавајући дане у несигурној егзистенцији по затворима Сплита и Марибора или у изгнанствима од Овчарева до Зенице, са оним Ивом Андрићем који је боравио по најљепшим и највећим градовима Европе, заступајући интересе нове државе и нове краљевине. Не мисли исто и не види свијет истим очима помоћник министра спољних послова Краљевине Југославије и народни посланик, који своје скупштинске говоре завршава покличем генералном секретару КПЈ и вођи социјалистичке државе Јосипу Брозу Титу.

Нико други, него Андрић, записао је: „За писца није најстрашније бити несхваћен, непризнат, осуђен на оскудицу и самоћу. — Најтежа казна и најгора несрећа за једног писца, то је: наћи се против свог народа, изван здравог и продуктивног дела друштва“.

Је ли исти онај Андрић, који је, као писац и човјек, обасипан највећим почастима и слављен као народни књижевник у социјалистичкој домовини (као борац у строју са „здравим и продуктивним делом друштва“) са оним Андрићем који је двадесет година био издвојен, и у тим годинама често бивао „изван здравог и продуктивног дела друштва“? С једне стране: представник народа и општеприхваћена величина, потпомагана системским силама утицаја и угледа, а с друге стране: представник елите, на врху режимске хијерархије, која не хаје за народ и његове бриге. Ко ће проникнути у тајне мисли, у муке несанице, у сјенке сумње над собом какве је могао имати један писац као члан масонске ложе и комунистичке организације? Може ли се претпоставити да је Андрић, биљежећи мисли и скупљајући грађу за нову приповјетку, помишљао и на себе као на прототип, кад је писао: „Велика невоља мога живота. Из мени непознатих разлога (јер ја слабо познајем себе и друге), људи су имали с времена на време потребу да ме издигну на висину за коју нисам. И наравно да сам с ње пре или после падао. Они су увек

извлачили неку моралну и материјалну корист од мог уздизања, а ја сам сносио све штете и болове мојих падова, па и мојих уздизања“.

Ако није личност из грађе за приповјетку, могла је бити личност из живота, занимљивија по оваквој грађи и идеји: први предсједник прве такве организације која је икад у нас постојала, као што је Савез књижевника Југославије, у првим годинама послје ослобођења земље, кад је била изузетна почаст и друштвено признање, а прије тога посланик Краљевине Југославије у Берлину, кад је Хитлеру, Рибентропу и Гебелсу представљао, по дужности, и протоколу, кнеза Павла и кнегињу Олгу, са њиховом великом пратњом. Тамо, као предсједник Савеза књижевника нове Југославије, Андрић је био „истурен“ као врста уступка Западу (познати дипломата, академик и писац; није све „дивље“ и „из шуме“, како се злурадо, говорило); оvdје, као посланик на страни, и то у Берлину, пред почетак и за прве двије године великог рата, који Хитлер изазива и води, опет исти човек, у потпуно другој улози, али „коришћен“ и стављен у службу (да се зна да Балкан није примитивна средина са фолклорним људима, него и једна нова култура са углабеним представницима). Постоји ли у Андрићу свијест о томе како се, као човек и писац, „употребљава“ и како га, намјерно, „с времена на време“ дижу у висине, са одређеним циљем и јасном намјером? И је ли он, Андрић, толико младићки наиван да не види и не зна како га свјесно „користе“ у одређене сврхе, или и сам пристаје на то, свјестан да ће и он од тога имати користи?

Не може бити да Андрић то није знао и да није свјесно на све пристајао. Свијест о томе могуће је оцијенити као карактерну одлуку човека, као нешто што би могло бити слично „лудом црном пороку“, а дјело и узлет мисли, који су, непосредно, постојали у одређеним тренуцима, као „истинску величину духа“ људског.

Како издржати те сударе унутра, а не бити располућен и несрећан? А, опет, како не знати да је један „уступак“ неопходан за лет великог духа?

У Андрићевој заоставштини, међу „свескама“, постоји један повећи одломак записа о дипломатији. Из мало којег дијела записа се тако назире и осјећа личност Ива Андрића као из тог. О служби, о дипломатији, нека проговоре, на основу овог записа, они који о њој више знају, а оvdје се треба задржати на људима који су у тој служби, и то онаквима какви су или какви би требало да буду, по Андрићевом запажању.

„То су људи — записао је Андрић — добре али једноставне памети, људи упрошћене и ограничене осетљивости и хладна срца, али не и лишени срца и без сваке осетљивости, још мање подли, снажни, али не груби, брзи и одлучни, али не преки и брзоплети; стварни, трезвени, али не и суви и досадни. Они треба

да знају доста, али на том што знају не смеју да се виде трагови учења и педантерије, а својим знањем треба да пријатно изненаде па можда и задиве оног са ким говоре, али да га никад не збуне, не увреде и не постиде њиме. Исто тако је и са њиховом храброшћу; треба да је имају, и да је сигурна и добра, али да је испољавају само у крајњем случају и да је носе као што се носи оружје за које сви знају да га имате, али га не показујете. Морају да имају и маште, али само у одређеној количини, колико да човек види сваку ствар са свих страна и са свима њеним могућностима и непосредним последицама; све што је више од тога опасно је по њих и штетно по службу коју врше“.

Како је све помно измјерено и до ситница прорачунато!

Питам се: колико је у овим запажањима одлика које је имао и показивао Андрић, и не само у служби, у дипломатији, него и у свакодневном опхођењу, јер Андрић није био само дипломатски службеник, него и дипломата у понашању са људима? И питам се: још колико је, и кад, био у стању да „одступа“ од онога о чему, као о одлукама људи у дипломатији, пише, и колико је, и зашто, био способан да „искочи“ из норме коју зна и поштује?

Зашто се Андрић и послје смрти повлачи по новинама на крајње недостојан начин? Шта хоће његови познаници, другови и пријатељи? Има ли у њиховим причама мало потмулог цинизма или хоће неку „славу“ и за себе?

Осјећа се да се Андрић — канонизује. Андрић постаје нарочит режимски писац, народни просветитељ и педагошки савјетник. Андрића, све више, увлаче у легенду као какву митску личност, као непогрешиво створење које је за све велико, лијепо и добро — примјер, углед и узор. Против таквог обоготворења треба се борити свим силама, упркос варљивој нади да ће се што измијенити и са свијешћу о непријатним последицама које нас могу задесити. Треба се борити за Андрића, као човјека и писца, који је био далеко од канона и легенде. Они који хоће од Андрића да створе канон и легенду сами нијесу чисти — знају они да је Андрић „уносан“, као тема и као писац, и зато је у њиховом интересу да се Андрић слави и велича, како би и они прибавили, за себе, мало славе и величине, а богоми, и мало пара и подоста угледа.

Андрић има Задужбину, Андрићева сабрана дјела издају се чешће него што су се икад ичија издавала у нас (а можда и у свијету), Андрићу су посвећене књиге многих појединаца, Андрић је у зборницама колектива — и све је то Андрић својим књижевним дјелом заслужио, макар се у понечему и претјерало. Али, нека се неко усуди да поводом било чега, а повода има разних и оправданих, нешто негативно примијети или покуша дручкчије да мисли и објашњава — устремиће се на њега оно „што се сматрају задужени“ да Андрића растргну и униште, не бирајући средства и начин борбе.

Зар је мирољубиви Андрић заслужио да се таква борба око њега води и зар се тиме не повређује његова мисао о достојанству истине?

У борби за истину има понешто да се примијети и Андрићу, поводом његових строгих осуда критике.

Али, прије тога, покушајмо да разумијемо Андрића.

Иво Андрић се, за живота, начитао похвалних критика и наслушао неумјерених бесједа о себи да га је то, као човјека од такта и провјереног укуса, морало нервирати много више него што је показивао. Није Андрић случајно (зар је ишта код Андрића случајно?) помињао критичаре који се држе једног писца „као пијан плота“ и зар није мислио, при томе, на неке од оних који су се „претплатили“ на њега и његово дјело. Он је доживио да види (питање је: да ли и да прочита?) опширнији предговор од свог дјела у једној књизи. И није, без огорчења, иако, можда, помало на хуморан начин (да ублажи своју суморност), изјавио: нека се одбије оно што су критичари писали о њему, оно што остале — то је он.

Такав писац морао је имати одбојан однос према критици. Није он само из љубави и поштовања према широкој маси читалаца био противан предговору својим сабраним дјелима, како тврде приређивачи тих дјела, него и због нечега другог: Андрић није имао повјерења у критичарске оцјене о себи!

Андрићеву критичари и њихове критике толико су познати, често помињани и још чешће штампани и прештампавини да нема смисла ни помињати их, сада и овдје.

Али, има критика о Андрићу које су намјерно потискиване и које су мање познате него што би требало. А, убијеђен сам, да међу њима има таквих које је Андрић високо цијенио и посебно волио.

Први је Андрића као меланхоличног писца, са религиозним осјећајем, осјетио Нико Бартуловић. Нека је његова „критика“ (а више је то садејство и саучесништво са пјесником него критика) помало наивна и лирски проосјећана — она је једна од првих и најдоследнија у вјерности Андрићевом лиризму. Ти „Разговори с душом“, како је свој увод у „Ех Ponto“ назвао Нико Бартуловић, највјернији су „екстази самоће“ и „фанатици бола“ која је и у Андрићевим лирским записима. Нико Бартуловић је оштроумно и тачно запазио да Андрићева „меланколија није . . . нипошто песимизам“.¹

Можда више од Ника Бартуловића, Андрића је „осјетио“ Милош Црњански. Он је о „Ех Ponto“ написао, међу првима прави есеј о младићевој тузи, људском страху и гријеху. Црњански је, први, уочио осјећај младости који му личи на Пушкина и пр-

¹ Ива Андрић, Ех Ponto. Београд 1920, издање С. В. Цвијановића, стр. 10.

ви је запазио да Андрићу није стало до тог коме говори. За бол у Андрићевој поезији Црњански је написао да „није бол роба, ни бол побеђеног, пониженог, његов је бол замор голготе, замор младости, хамлетски понегде“. Оно што је Црњански написао о лику мајке у Андрићевој поезији (да је јединствен и да таквог, до Андрића, нема) или оно о „нашем пејзажу“ и карамазовској туги“, остаје, за вјечита времена, као примјер потпуне сагласности критичара са пјесником.²

Мало ко те критике данас помиње и мало их ко наводи, а оне су ријетка потврда о томе како су други уочили и осјетили „истинску величину“ Андрићевог духа. Нема оправдања за игнорисање или прећуткивање Бартуловићевог лирског одзива, иако је Бартуловић стријељан као издајник свога народа, јер онај Бартуловић из „Разговора с душом“ није Бартуловић из година окупације. А што се тиче поздрава Црњанског Андрићу, као на пјесничком сусрету, ту је лијеп примјер разумијевања двају пјесника на њиховим првим, заједничким корацима у чудесни свијет поезије. И тај се пјеснички поздрав ријетко помиње и још ређе наводи.³

Колико сам, на основу досадашњег истраживања, могао да упознам Андрића и проникнем у његов укусу, увјерен сам да му се, понајвише, допадају огледи Ника Бартуловића и Милоша Црњанског, као јединство истине и поезије. Према томе, ако смијем да закључим, Андрић није волио само озбиљну и документовану критику, него и пјеснички одзив као „сабратско“ саосјећање.

Андрићеве строге осуде наше критике, критике уопште и критике о њему нијесу сасвим оправдане. Ма колико Андрић био незадовољан критиком или критику сматрао нижом књижевном дисциплином која њему, као писцу, а ни другим писцима, ништа није помогла и из критика ништа није научио, критика је и на примјеру негових дјела доказала своју животну снагу, било у пратећем походу или у анализи и објашњењу. Критика је уочила и истакла хармонију у његовим дјелима, сигурну и јасну реченицу, јаку и чврсту композицију. Она је открила, како је и сам Андрић признао, понешто у његовом дјелу чега ни сам није био свјестан, како у негативном тако и у позитивном смислу. Ако би се парафразирала Андрићева мисао о томе што је остало од ње-

² Милош Црњански. Иво Андрић: *Ex Ponto*. Дан, бр. 11-12, год. I, Београд-Нови Сад, марта 20, 1920, стр. 203—206.

³ Кад сам био у прилици да једанпут питам нешто Милоша Црњанског, једно од првих питања је било: Зашто тај есеј о Андрићу није увршћен у сабрана дјела Црњанског и какво је мишљење аутора данас о том есеју? Црњански је одговорио да није допустио да се у његовој књизи „Есеји“ објаве радови о још живим писцима (на примјер: о Андрићу, Марку Ристићу и другима), а што се тиче мишљења о есеју и дјелу које га је изазвало, он остаје при ономе што је некад, у младости давној, мислио и писао. . .

га, као писца, послије критике, могло би се утврдити да Андрић не би био ово што је данас да није било критике — она га је и издигла, између многих, по вриједности и значају, али и учинила сувише обичним хвалећи га по ономе што не заслужује. Критика је у Андрићу видјела и цијенила националног писца, чији дух, по величини и истини јесте дух једног народа, без кога би тај народ био мањи и мање особен. Поистовећење Андрића и народа, онако како је урађено са Вуком и Његошем, једна је од заслуга критике коју је Андрић, често и без праве основе, омаловажавао или одбацивао. На крају, и његово изузетно високо мишљење о Скерлићу и Матошу као критичарима, и његов лични рад на критици, умногоме оповргавају његово неповољно или уздржано изјашњавање против критике. Парадоксалност Андрићеве величине духа огледа се у његовом односу према критици: не воли је и не цијени, а читавог живота је сам пише и мучи се њоме!

Може се неко досјетити да примијети да Андрић није писао критику него есеј. Али, то није сасвим тачно. Прије свега, Андрић је, на почецима свог рада, писао праву, и то ријетко оштру критику, а и касније кад је писао есеје, ти есеји су, најчешће, садржали елементе суда и оцјене. Само је човјек са критичким духом, какав је био Андрић, могао да напише онакав приказ о Сими Пандуровићу, и да поводом Скерлићеве критике уочи парадоксалну мучку сваког критичара: „И наше је мишљење и данас да је у Пандуровићеву случају Скерлић био строг, праведан и — као обично строги и праведни — неправедан“.

Андрић је био строг и неправедан не само према критици него и према полемици. „Људи би хтели дискусију и полемику, остало је записано у Андрићевој заоставштини, тј. хтели би олаку славу и сигурну победу“. Или, на другом мјесту: „Код нас се често литерарне борбе, сукоби књижевних схватања и естетских гледишта воде крвнички и крвожедно, жестином верских ратова и династичких истребљења. Не тежи се за тим да се противниковом гледишту стави насупрот своје гледиште, више, боље и тачније, него да се противник онемогући, уклони, и да тако отпадне и потреба да га побијаш аргументима мисли“. Иако се у овом другом запису мисли на одређену врсту полемике, коју би могао одбацивати сваки мудар човјек и добар писац, Андрић, у суштини, није одобравао полемику — био је убијеђен да људи полемишу да би стекли „олаку славу и сигурну победу“. Андрићев суд о критици и полемици сличан је суду Јована Дучића, који је критичко суђење сматрао непотребним.

О полемици није потребно полемисати са Андрићем. Као и многи други велики писци, и Андрић је, понекад, ћудљив и противурјечан.

Само на примјерима писаца о којима је сам писао, или их са уважавањем помислио, лако би се могло уочити да полемика није „олака слава и сигурна победа“. Вук је читавог живота

био у полемици, каткад беспоштедан, па и суров, а слава и победа дошле су послуже много мука и великог стрпљења. Зар је, у условима развоја књижевности, читав XIX вијек, па и добар дио нашег вијека, могуће замислити без великих полемика? Шта да радимо са Бјелинским и Чернишевским, ако не бисмо цијенили њихов полемички дух? Можемо ли уопште судити о вриједности и утицају Светозара Марковића или Мирослава Крлеже ако не само не узмемо у обзир, него на прво мјесто не ставимо њихов полемички дух и карактер? Читаво књижевно дјело Достојевског је — полемика.

Можда се у оцјени Ива Андрића о полемици крије осуда полемике страсти? Можда је њему туђ бијес који понекад обузме полемичаре или окрутност са којом се иде на противника? Да не мисли Андрић, као Сенека, да је „гњев кратко лудило“ и да „ничега великог нема ако то није у исто вријеме и мирно“?

На свој мирни начин Андрић је полемичарима оспорио право на стваралачко надахнуће и свео их на ситне свађалице, жељне славе и успјеха.

Још прије 470 година Никола Макијавели је записао: „Како не умијем да расправљам ни о индустрије вуне, ни о добити ни о губицима, ја морам да расправљам о држави, јер или морам да запечатим уста и да ћутим или да расправљам о томе“. И полемичар има усредсређеност на предмет и једностраност инспирације, као и многи други писци белетристи.

О страсти и „помјерености“ од надахнућа писао је велики критичар Бјелински у својим „Књижевним маштањима“, кад је као младић, одређивао свој пут критичара и полемичара. „Могу ли људи — прекоријевао је друге Бјелински — хладни према интелектуалном животу, разумјети како се може истина ставити испред пристојности и како из љубави према њој човјек може навући на себе мржњу и прогањање? О, они никада неће разумјети какво је то блаженство, каква је сласт за душу рећи неком пензионисаном генију без мундира да је смијешан и жалостан са својим дјетињским претензијама да буде велики, објаснити му да он не себи, него преклапалу-журналисту има да захвали за своју књижевну знаменитост; рећи некоме ветерану да ужива свој ауторитет на кредит, усљед старих сјећања или усљед старе навике; доказати неком књижевном учитељу да је кратковид, да заостаје за својим вијеком и да је потребно да се учи испочетка...“

Страст борбе за истину и „сласт за душу“ због учешћа у борби, а не само због успјеха у таквој борби, ето лозинке и муке полемичара који ће „навући на себе мржњу и прогањање“.

Полемичар Лесинг истицао је високе захтјеве полемике и видео полемичку као врсту духовног очишћења од лажи и подвала. „За мене нема пријатнијег посла — писао је он — него што

је тај — подврћи подробном испитивању имена славних људи, провјерити њихово право на вјечност, скинути са њих незаслужене мрље, уклонити лажна прикривања њихових слабости, — укратко чинити у моралном и духовном погледу све оно што у физичком погледу обавља онај коме је повјерен надзор над каквом двораном са сликама“.

ПИСАЦ, ЈЕДИНСТВЕНОГ А РАЗЛИЧИТОГ ДЈЕЛА

Андрић је поштовао надахнуће и спонтаност у писању, па је зато и савјетовао младе писце да пишу све што им у тренутку инспирације дође под перо. Час кад се „буди“ дар и кад долази до „удара“ који изазива стваралачку искру Андрић је, као прави умјетник, сматрао великим извором снаге и задовољства, и није био за његово кроћење и спутавање. Он је, даље, опет као прави стваралац, говорио о томе да се, послѣ инспирације, треба „охладити“, па „стати“ на смисао сваке реченице, „савити“ је и испитати до свих степена „издржљивости“. Овај „процес рада“ у писању, од инспирације и заноса до дисциплине и логике, Андрић је држао за јединствен, и врло вјероватно да га је знао и примјењивао у сопственом раду. Овакав „процес рада“ требало је да омогући одређени — „резултат“. А „резултат“ је оно што су критичари и истраживачи утврдили као важне одлике Андрићева језика и стила: јасност и једноставност, саже-тост и прецизност. Такав „резултат“ нама изгледа, послѣ, у коначном облику, као природан, али то није тачно: Андрић је био против „кићења“ и патетике, јер таква врста израза није — истина.

Ни до чега Андрићу није било толико стало, као стилисти, колико до истине. Истинитост је Андрићева сугестивност. Оно што је у огледу „О Вуку као писцу“ објашњавао о „пажњи“, „избору“ и „карактеристичној појединости“ одлике су и Андрићевог рада на свом дјелу. А примјер како је „бдио“ над Његошевом преписком и како је, од писма до писма, из године у годину, са политичким догађајима и сазријевањем младог владоаца, приказао лик и карактер Његоша као човјека и државника, нешто је јединствено, по убједљивој истинитости, у нашој књижевности. „Ствар“ у огледу о Вуку, „предмет“ и „податак“ у есеју о Његошу, то су основни елементи Андрићева језика и стила.

Човјек, рад и дјело основне су теме Андрићева дјела, а о њима се мора писати истинито. „Ви хоћете да *дејствујете речима и ликом*, а ја бих хтео да говорите *чињеницама и делима*“, остало је записано у Андрићевој заоставштини, а то би, као врста мисли, могло да стоји, као увод, прије сваког његовог дјела. Да, дејство „чињеницама и делима“, а то је и основ приче и приповедања, основ „дешавања“, сугестија на читаоца која га брзо

хвата и лако не напушта. „Ако пишеш небрижљиво и неубудљиво — записаће Андрић као савет и опомену — истина коју си ти умео да запазиш и желео да кажеш нема већег непријатеља од тебе самог, од начина на који је казујеш и распредаш.“ Опет истина, и као ствар и појам који постоје, али и као начин на који се о њој, о истини, прича.

А да би се о истини приповједало, и ријечи морају бити истините. Колико год да сам проводио времена читајући и проучавајући Андрићева дјела, увијек ми се чинило да лексика у њима није богата, али да то и није важно — важније је како се ријечи употребљавају и употребом мијењају и богате значење. У томе и јесте Андрићева величина као стилисте — дати ријечима истинито, у свакој, посебној ситуацији одређено, а тачно, значење, прави и јединствен смисао. Приметио сам још да млађи људи, па и млади писци, не воле нарочито Андрића — чини им се сувише „обичним“ и „једноставним“. Бар је тако било кад сам био у прилици да чешће и дуже будем са ђацима и студентима. Али, како вријеме одмиче и зрелост хвата човјека Андрић постаје један од најомиљенијих писаца, због језика и стила, не само што је у томе највећа вриједност његове умјетности, него још и зато што његово дјело бива извор утјеха од зала у животу и облагорођења услијед личних недаћа. Он, као и сваки прави класик, смирује и даје наду. Андрић је цјелина и дјело, а не појединост и одломак. Зато, кад се говори о Андрићевом језику и стилу, треба да се има у виду, и мора да се има у виду, цјелина дјела, као велика и уређена грађевина, на којој свака „ситница“ има своју функцију и доприноси општем изгледу. Није случајно Иво Андрић, као писац и умјетник, оставио иза себе најмање неуређених и недовршених дјела.

Бифонова мисао „стил је човјек сам“, банализована од употребе, никад ми се није чинила нарочито прикладном и примјенљивом на многе наше писце, па и на Андрића. Мислим да је прва Бифонова мисао: „Стил претпоставља сједињење и примјену свих способности ума“, са оним додатком: „Идеје су темељ стила“, боља и значајнија, а на Андрића и више примјенљива. То: све силе воље, све снаге ума, сав напор тежње и чини Андрићев стил „чврстим“ и „непробојним“, а идеје и истине снажним и сугестивним.

Иако је Андрићев стил такав у свим његовим значајним и великим дјелима, ипак се, нарочито у последње вријеме, примјећује извјесно истицање и раздвајање међу њима. Као да „Проклета авлија“ све више избија „у први план“ и „преузима вођство“. Иво Тартаља је сву Андрићеву поетику заснивао на том дјелу, дајући свом истраживању наслов „Језгро приповедачеве естетике“. На страну веза појмова „језгро“ и „естетика“ (за прву ријеч више је карактеристично нешто материјално, а за другу нешто духовно), која је прикладна и нетачна, тешко је по-

вјеровати да се „Проклета авлија” не посматра као прво и најбоље Андрићево дјело.

Андрићева дјела „На Дрини ћуприја”, „Травничка хроника” „Госпоћица” и „Проклета авлија” сва су велика, и може бити само питање укуса које ће дјело, ко и кад, извојити.

Примјећујем да се дјело „На Дрини ћуприја” све мање помиње и све ређе оцјењује као велико и најзначајније Андрићево дјело, како је то било све до појаве „Проклете авлије” и до додјеле Нобелове награде Андрићу. И то, сигурно, није случајно. Проблем универзалног и метафизичког толико је заокупио неке наше критичаре да су они, што је сасвим разумљиво, елементе универзалног и метафизичког више тражили и налазили у „Проклетој авлији” него у „На Дрини ћуприја”.

Написао сам већ да је питање укуса које ће се дјело, од поменутих, издвојити као најбоље међу Андрићевим дјелима. И одмах сам осјетио потребу да се „исправим”, кад је ријеч, на примјер, о „Госпоћици” — толико је то дјело „рангирано”, „ниже” од осталих. Ипак треба запазити, и утврдити, да је „Госпоћица”, од свих Андрићевих дјела, највише роман, и, у читавој нашој књижевности, један од ријетких правих романа.

А што се тиче односа између дјела „На Дрини ћуприја” и „Проклете авлије”, ја се „опредјељујем”, по свом укусу, за дјело „На Дрини ћуприја”. Дијелећи, углавном, сва позитивна мишљења и све најбоље оцјене са другима о „Проклетој авлији”, хоћу да истакнем да су народна историја и национално значење дјела „На Дрини ћуприја” оно што је пресудније за вриједност умјетности од „универзалног” и „метафизичког” у „Проклетој авлији”. Знајући за релативност упоређивања, па и за претјеривања у том смислу, могло би се рећи да је дјело „На Дрини ћуприја” (заједно са још неким другим дјелима какво је, на примјер „Горски вијенац” Његошев), по националном значењу, за нас, оно што је Хомерова „Илијада” за Грке, Дантеова „Божанствена комедија” за Италијане, Шекспиров „Хамлет” за Енглеze, Сервантесов „Дон Кихот” за Шпанце, Гетеов „Фауст” за Њемце, Толстојев „Рат и мир” за Русе... Истина, период од четири стотине година у „хроници” није подједнако снажно обрађен, нити је у свим поглављима дат подједнако умјетнички „равномјерно” (што је ближи савременом добу Андрић је мање снажан), али, у цјелини посматрано, више је живота и више је истине у дјелу „На Дрини ћуприја” него у „Проклетој авлији”. „Проклета авлија” има, ипак, нечега, врло условно говорећи, „књишког”, помало и „кабинетског”, дјелимично по идеји „тенденциозног” (није случајно Андрић толико дуго, и у разним размацима, радио на овом дјелу), има, мени се чини, сувише свјесну пишчеву тежњу ка „уопштавању”, дакле, ка оном што је наша критика већ одавно назвала „универзалним” и „метафизичким”. Ако је

дјело „На Дрини Ћуприја” мање снажно што се више описују догађаји пред Први свјетски рат, и у „Проклетој авлији“ постоји хроничарски доста „сува” историја нетрпељивости два брата, која се утолико запажа, јер је дјело мање обимно. Поређење, у овом случају, имао сам на уму по „једнакости” и свјестан да се, објективно, књижевна дјела не могу упоређивати, а не са циљем да једно дјело „умањим”, а друго „истакнем”.

Иначе, мислим да је „Травничка хроника” најјаче и најбоље умјетничко дјело Ива Андрића. Не упуштајући се у „анализу”, а и не држећи се пресудном у мјерењу и изналажењу вриједности умјетничког дјела, саопштићу само неколико основних утисака и запажања.

„Травничка хроника” јединствена је по језику и стилу. Као умјетничко дјело она има најчвршћу и најдоследнију изведену композицију. У том дјелу највише је, и најдубљих, идеја о људском животу, о судбини човјека и промјенама свијета. Дјело је најскладније, најјасније и најмање „оптерећено” непотребним или мање потребним и развученим епизодама. Оно је и најбогатије разноврсним ликовима и многим портретима. Оно је „најпуније” причања и приповиједања, оног развијања прича једне из друге и оног приповиједања што је повезано у нераздвојну целину са сваком личношћу која се помене. Уопште, „сласт” причања велика је, а „море приповиједања” (како се изразио Томас Ман о „Дон Кихоту”) — неизмјерно. Ово дјело је, можда, најкарактеристичније и најважније за Андрићев поглед на свијет и за његов однос према нашим људима у нашој средини: ништа није онако како изгледа; из свега може да пријети опасност; људи су често неповјерљиви и несрећни; човјек се мора прилагодити условима ако жели да опстане; све ће, ипак, на крају проћи, а наш човјек остаће ту, да живи и да се нада. . .

И по књижевном поступку, по композицији, језику и стилу, „Травничка хроника” је дјело које, за Андрића, као примјер, може да буде оно што се назива — есенција.

Држећи то на уму, „проћи ћу” кроз читаво дјело, указујући или наводећи карактеристичне примјере.

Прилог и епилог дјелови су компоновања важни за Андрића. У неким размишљањима учинило ми се да су помало „вјештачки” „склопљени” — да би се закључило како све пролази и нестаје, а бегови остају да пију и причају. Датум, на крају, април 1942. године и Београд, мислим да је важан и да је Андрић хтио да нешто упозори, алузијом или могућом аналогијом, која извире из дјела: рат је, Хитлер је у походу на Москву, као што је некад давно био Наполеон, и „провешће” се као он.

Има примјера наговјештаја догађаја који су карактеристични за Андрићев начин приповиједања, да би се изазвали радозналост и нестрпљење читаоца: „Почетком 1807. године стале су да се дешавају необичне и дотле непознате ствари у Травнику”.

Кроз читаво дјело запажа се Андрићево упоредно ребање придјева са именицом, које је важно за врсту нијансе, али и за слику и смисао супротности, чему Андрић свјесно, понекад и сувише видљиво, тежи (Андрићева забиљешка у заоставштини: „На парадоксима писац сагорева. Парадокс, то је кратки спој. Прасак — блесак — тама.“). Навешћу неколико примјера, краћих и истргнутих, најприје, а, касније, нешто дужих и цјеловитијих: „готово нигде нема права пута и равна места“ (стр. 14), „видно прсе и гласно хвале“ (стр. 14), „тешко наслеђе и мучна обавеза према себи“ (стр. 14), „повереник непознатих сила и сумњивих намера“ (стр. 15), „смеле наде и . . . неслућене видике“ (стр. 16) итд.⁴

Оно што је карактеристично за Андрића као мислиоца, кад у виду закључака, медитације или мудре изреке хоће нешто да уопшти, налази се, у највећој мјери, у овом дјелу. Ево два, таква, важна и значајна примјера: „Али бурна времена, са великим променама и социјалним поремећајима, ископају и пробуде непремостив јаз између два нараштаја и створе од њих стварно два света“ (стр. 60) и: „Мирна времена и средње прилике чине просечне људе још просечнијима, а бурна времена и велике промене стварају од њих компликоване природе“ (стр. 68)

Андрић, понекад воли да „суди“ о својим јунацима и њиховим поступцима. На тај начин он, као писац „живи“ с њима и „утиче“ на њихову судбину. На примјеру лика француског конзула Давила то се најбоље види и запажа, али са оним уопштавањем које је одлика Андрићевог стила и поступка. „Као код свих писаца без дара и правог позива, уопштиће Андрић своју мисао и суд, и у Давилу је била уврежена неискоренљива заблуда да има неких свесних духовних радњи које воде човека ка поезији и да се у поетском стварању може наћи утеха или награда за зла којима нас живот терети и окружује“ (стр. 79). Ево једног детаља у овом одломку који је посебно важан за Андрићево (и наше, читалачко) „поистовећење“ — оно „нас“ Андрић, повремено, воли извјесно „изједначавање“ са судбином својих јунака или са њиховим мислима и доживљајима, и, тако не „издваја“ себе, па ни нас, као читаоце, из догађаја. Мислим да у томе има присности којом се постиже сугестивност — да смо, сви, „заинтересовани“ за оно што се у дјелу дешава. „А испод њих почиње да се помаља наш други, само нама знани живот“, написаће Андрић, и ми ћемо у изразима „наш живот“ о „нама“ наћи могућности за идентификацију са другима, али и повод да и свој живот упоредимо са туђим животима. Андрић

⁴ Сви примјери наведени су према издању Сабраних дјела из 1965. године: „Травничка хроника“, књига II, друго издање.

„ствара” активне читаоце, што је изузетно важно за однос према умјетничком дјелу.

Кад „наметне” такав контакт читаоца са дјелом, Андрић, неоспорно, успијева, у могућој жељи, да читаоци дуже памте оно што им се приповиједа или да боље схвате ситуације из којих настају велике промјене у људима и догађајима. И у овом случају ријеч је о уопштавању, кроз приповиједање, које има снагу афористичке мисли, намјерно нешто дуже развијене, са елементима дубље психологије и отвореног сазнања.

Наводим један такав примјер:

„Мали људи, који главе нису смели да подигну кад паша пројаше, искрсну одједном као грлати осветници, иако им тај паша није ништа нажао учинио ни знао за њихово постојање. И често се у таквим приликама чује и види понеки недоучен софта или пропао трговац како при ракији громко држи суд над обореним везиром, као да је пао у борби с њим, и како се бије у прса:

— Е, волим што сам ово доживео него да ми ко да пола Босне!

Мехмед-паша зна да је то одувек тако, да се ситни и безимени људи пењу на лешеве оних који су оборени у међусобној борби великих” (стр. 146).

Слике, судови и описи у Андрићевим дјелима, највише у „Травничкој хроници” употпуњују приповиједање и чине га још занимљивијим. Слика је брижљиво тражена и описивана, понекад са појединостима које нас могу опоменути да је „вјештина” сувише намјерна, иако је оно што се њоме сугерира и постиже заиста упечатљиво и снажно: „Поворка, као што се види, није била ни иначе много свечана ни многобројна, а зимско време јој је одузимало од сјаја и достојанствености, јер студен намеће грубо одело, згрчен став и брз ход” (стр. 21). Кад Андрић, у облику суда, за једну своју личност (Рота) напише: „Постао је лаком на новац и зараду, суревњив на свој положај у служби, раздражљив и крај срца, брз на свађу, уочљив, груб, сујевјеран и плашљив у себи” (стр. 115), бојим се да у оваквом набрајању има, ипак, сувишка „вјештине” која се примјећује. Или, узмимо један други примјер, како почиње и наставља се свађа Ана Марије (јединственог лика жене у читавој нашој књижевности), последице обраћања мужу: „Јозеф, за бога милога!”: „То су уводне речи у бесну јурњаву и гневно цактање потпетица по кући, у тешке и ружне речи без везе и логике, у тврђења без основа, у плач без разлога, у мучну свађу без краја” (стр. 140). Није ли у овом набрајању, ипак, нечега што је, помало, „намјештено” и не чини ли се читаоцу да би се тако могло још рећати дуго и различито, а да буде исто?! За опис Ибрахимпаше лако је запазити да је „изврстан” (мало

је правих ријечи за оцјену умјетничке појединости), али једино кад се наведе, макар само крај, може да се осјети и зна сва љепота, тачност и сугестивност у јединству слике и суда: „То је била једна рушевина која се кретала. Рушевина без лепоте и величине, управо са једном величином ужаса” (стр. 165).

Овај примјер описа, као јединство слике и суда, подсјетио ме је на израз и стил Слободана Јовановића. Код оба ова писца, и код Андрића и Слободана Јовановића, има обзјесне сличности у „предметности“ стила и тзв. „сувоћи“ казивања. Само, Андрић је писац који нема иронију Слободана Јовановића, којом се нешто важно потцијени и омаловажи, јер Андрић, као реалист, воли истину ријечи да њоме гради увјерљиву слику, са врстом изненађења, судара супротности и наговјештаја страве.

„Издвојивши” „Травничку хронику” као дјело које се мени чини најцјеловитије и умјетнички најбоље, међу свим Андрићевим дјелима, имао сам у виду оцјену да у овом дјелу има највише уједначености у језику и стилу и најмање „падова” или „одступања” од онога што је највећи домет и вриједност Андрићеве књижевне творевине. Али, то не значи да, по свом укусу, па и по извесним објективним мјерилима, нијесам, и у таквом дјелу, пронашао поједине ријечи или реченице, које ми изгледају „слабије” или мање истините и не најтачније формулисане. Наводећи такве примјере (а мислим да ћу навести све), хоћу да покажем да Андрићев израз није, свуда и увијек, „језгровит” и „непоновљив”. Прије навођења примјера приморан сам да се „оградим” и још једном напоменем: примјере нијесам тражио да бих умањио вриједност Андрића као великог znalца језика (у дјелу великог обима тих примјера је, заиста, мало), него да бих показао да и код Андрића није све савршено, да је и Андрић човјек од врсте оних људи који су „слабостима земљи привезани”.

Тако, чини ми се, да реченица: „Много обећање није никад *сидело* свога *остварења*” (стр. 43, подвлачења моја, стално. В. К.) није добро састављена, а ни тачна као мисао. Не бих закључио да је без мане израз: „... настала је нека *збуњена тишина*” (стр. 44). Не волим кад Андрић, у неколико реченица, употрејеби не сасвим прикладна значења неких ријечи: „*Као огањ га је обрнуло то осећање*” (стр. 52), „*у рају који се зове одсуство његове жене*” (стр. 105, прејако за расположење фон Митерера кад му жена није кући), „*венули и најбољи разлози*” (стр. 109), „*носио сећање*” (Давил стр. 151), „*губио осећање о времену, месту*” (стр. 180), „*водио разговор*” (стр. 203), „*имао разговор*” (стр. 273). Није ми драго кад у Андрићевом језику и стилу наиђем и на овакве, уобичајене, често и на новинарски начин употрејебљене изразе

и спегове ријечи: „узели учешћа“ (стр. 17), „да учини напор“ (стр. 25), „бура у чаши воде“ (стр. 98), „није (се) дао збунити“ (стр. 158), „нашао начина“ (стр. 159), као и нешто чешћу употребу рјеких ријечи „истинабог“ и „посве“ (стр. 80, 111, 154, 229, 201. и другдје).

ЗАДУЖБИНА, ЈЕ ЛИ ПРАВА?

Када се, најзад и Света Лукић одважио да у својој књизи „Спомен на Андрића“ напише и неколике критичке напомене поводом рада и улоге Андрићеве задужбине, свима је било јасно да у тој установи постоји нешто о чему треба јавно расправљати. Јер, Света Лукић је познат као „прихватљив“ човјек и сарадник, толерантан пропагатор онога што му се свиђа (а свиђа му се много шта, „подобан“ и „повољан“, уопште, а нарочито за рад установа тзв. официјелног карактера. Он је, на жалост, понекад и пребрз, склон залијетању и импровизаторском закључивању, која шкоде његовим добрим намјерама. Он зна да буде и превише личан, па и то доводи у сумњу његову, почесто добру обавијештеност и културну акцију. Од свега помало, што се овдје помиње, осјећа се у „реаговању“ Свете Лукића, који се осјетио побуђеним да став Задужбине Ива Андрића према његовој књизи и јавно обзнани, чак желећи да се о свему јавно расправи.

У часопису „Књижевност“ (бр. 6, 1991, стр. 617 - 621), у коме је један тзв. блок написа посвећен Андрићу, Света Лукић је, под чудновато подстицајним насловом „Коло око гроба“, између осталих напомена и расуђивања о Андрићу, као писцу и човјеку, написао да је његова књига о Андрићу „била бојкотована у Андрићевој задужбини због двеју реченица о раду задужбине, а можда и неких констатација о Андрићу...“ Те двије реченице које је Света Лукић „пренио“ и у часопис „Књижевност“, у краткој парафрази, садржајно, значе ово: у Андрићевој задужбини завладао је „комерцијализам — закључно са луксузом, потпуно туђим Андрићу“ и око Задужбине и у њој се скупља, с њом сарађује или је најактивнији „један број инфериорних или незрелих (никад сазрелих) писаца“, који се афирмишу помоћу ове институције. Обје примједбе, из само двије реченице, добро су темпиране и тачно погађају. Света Лукић је, даље, примијетио да се и у одбрани Андрића јавља „балканско страховање“ за судбину величине нашег великог писца, што је такође тачно.

„Нудећи“ и сада („нудим на дискусију“) ове оцјене на расправу, у часопису „Књижевност“, Света Лукић, с правом, очекује да расправа започне и да се наставља. Потписник овог написа већ десетак година „зачиње“ расправу о раду Задужбине Ива Андрића, али нико га не опомиње што је

и његова књига „Иво Андрић у нашим споровима“, од прије десетак година, не само „бојкотована“ од стране исте Задужбине него и прокажена и одбачена (о овоме располагамо занимљивим документима од стране страних слависта, посебно!). Као писац те опширне и полемичке књиге, потписник овог написа се чак и радовао што се Задужбина тако понаша према њему — шта је значила, и шта сада значи, Задужбина са „оваквим“ сарадницима и са различитим личним везама?! Света Лукић, који је све то, и онда, сигурно знао, није се побунио и није никога позвао на јавну расправу. А да је заиста знао свједочи његова нова, сада стварно импровизаторска и полуистинита напомена о томе зашто није рецензирао рукопис поменуће књиге, тада под насловом „Иво Андрић, сјај и сјенке“. Дакле, Света Лукић је, сада, опет у часопису „Књижевност“, написао да је аутор поменуће књиге био „на добром путу“ (да критички пише о Андрићу, да се „супростави култу Андрића — натчовека“, итд.) да је „установио неке чињенице, а онда уместо даље и дубље отишао у ширину, произвољно се удаљио, и претерано, све до установљења целог установљеног Андрићевог култа“. Најгоре је што је Света Лукић још тврдио да, поводом тог рукописа, „није (нисам) хтео да пише(м) олаку и пријатељску препоруку за штампу“. Загонетан је и његов однос према аутору поменутог рукописа, јер из једне формулације би могло да се закључи да је аутор, сам, на своју руку, „нудио“ рукопис на рецензирање.

Ствари стоје, ипак, другачије него што их Света Лукић, сада послвије десетак година, представља и описује. Он је стварно добио рукопис на оцјену, и то од издавача, и он је, стварно, разговарао с његовим аутором: говорио је врло разложно, толерантно, културно, при чему се аутор добро и тачно опомиње прве и најважније констатације Свете Лукића: „Дијагноза је тачна“, и, редом, разних примједаба које су саопштене у културној форми са значајним респектом. Света Лукић је имао испред себе раширене странице својих забиљежака, које су биле доказ да је савјесно прочитао рукопис и цијенио аутора. Зашто није написао рецензију и зашто сада овако све описује, питања су из моралне сфере која задиру у карактер личности. Није наодмет овдје напоменути да је аутор рукописа сматрао да Света Лукић, онда, није написао рецензију из страха од, тада, моћне нове институције која је била тек основана и звала се Задужбина Ива Андрића.

То је била једна ствар за „дискусију“ коју „нуди“ сада, у часопису „Књижевност“, аутор малене књиге „Спомен на Андрића“, Света Лукић. Друга ствар је мање импровизаторска, а више вјероватно, свјесно, тенденциозно, нетачна. Нетачна зато што је импутиран строги и неправедни суд, онакав како га замисља Света Лукић, иако се, тобоже, позива, акрибијски, на

податак — чланак, одређени број часописа „Летопис Матице српске“, бројеве (три броја!) али без страница. И то није случајно. А ево и зашто.

Света Лукић је записао: „Исидора Секулић — према Зоговићевом мемоарском запису — кад јој се Зоговић похвалио да му Андрић даје своје нове рукописе на читање — јетко је примијетила да их је до недавно њој давао: — Андрић је језуит. Видећете ви! и вас ће напасти“ (слиједи подаци као потврда да је навод тачан), а навод није тачан, наведен је вјероватно по сјећању, на жалост, понекад „по методи“ Свете Лукића. Прије свега, Радован Зоговић (о чијем се мемоарском спису Света Лукић најприје могао и морао обавијестити из оне рукописне књиге о Андрићу, у којој је, тај спис, са одобрењем аутора, Р. Зоговића, и коришћен), не, Радован Зоговић се није „похвалио“ Исидори Секулић, није се „хвалио“ да му Андрић „даје рукописе на читање“ и Исидора Секулић није изговорила оне ријечи онако како их, као да су саопштене Зоговићу, наводи Света Лукић. Истина, и то је нов, чудноват податак — Света Лукић, након позива на посмртно објављен спис, импровизаторски и недопустиво, закључује: „Тако некако је морала рећи.“ Зашто: „Тако некако...“ — зашто, зашто? Све је јасно: Зоговић се није хвалио, ни похвалио, разговарао је са Исидором о разним стварима, дошло се и до помена о Андрићу, било је ријечи и о рукописима, па је Исидора Секулић изговорила (и сада се наводе, овдје, оне ријечи које су предмет „обrade“ Свете Лукића): „... А некад је своје рукописе доносио овамо — ове су маказе (...) скраћивале његове расплинуте приповетке. И сад их више **овамо** не доноси. Неће их господине доносити ни вама ако једном не будете више то што јесте (на власти, В. К.). Неће, јер он је — језуит“ (в. „Летопис Матице српске“, Нови Сад, новембар 1990, стр. 690. трећи наставак). Да, „тако је било“, не „некако“, тако је записано и тако објављено.

Али, оставимо за час „дискусију“ коју „нуди“ Света Лукић, и нека се о овоме мисли да су ситнице, и да за праву истину нијесу толико ни битне. Јесте, може и тако да се схвати, али што се каже: „Акрибија је акрибија“, како је давно, још на почетку овог вијека, у полемици са Станојем Станојевићем написао Јован Скерлић, који и сам није био довољно акрибичан. Можда је важније од овога оно што се, у одређеним круговима Београда, зна и што је у један мах малко заталасало београдску, одређену, интелектуалну јавност: прије обајављивања у „Летопису Матице српске“ „мемоарски запис“ (како га разврстава Света Лукић), на 65 куцаних страна, био је понуђен (што је и природно) Задужбини Ива Андрића, за њен „званични“ или „полузванични“ орган, тј. гласило или часопис, чији је наслов „Свеске“. Шта је у Задужбини било, како се „реаговало“, ко је све био „уплетен“ и како, каква је преписка настала и који разговори обављени на

релацијама Зоговић и његов спис, носилац ауторских права, нека помињана имена у „мемоарском запису“, то је друга и дуга прича, за коју нијесам „овлашћен“ да је сада преносим, али, сигурно је, јесте податак о томе како ради, с ким ради и ко ради у Задужбини Ива Андрића!

Потписник овога написа сматра својом дужношћу, чак и великом обавезом, да, баш сада, и поводом позива и „нуђења“ „на дискусију“ Свете Лукића, укаже на још једну појединост која потврђује наводе Свете Лукића о раду у Андрићевој Задужбини.

У тој Задужбини одбијен је, или, можда боље и тачније: није примљен напис од, на примјер, 65 страница, него читава књига од око 1.000 страна, и то у избору (рукопис, колико ми је познато, има око двије или три хиљаде страна!), са аутентичним документима, дневничким записима из дана у дан, вођеним у размаку од 50 година „дружења“ са Ивом Андрићем, Синише Пауновића, познатог и дугогодишњег новинара и књижевника (рукопис је овај што се потписује доље имао у рукама и прочитао тих око 1.000 страна, а неколико одломака, којима је обрађена општа и повољна пажња, објављени су у „НИН“-у прије годину дана). . . Тај је рукопис стајао **тамо**, у Задужбини, годинама, као у каквом магазину за нађене ствари, а не као рукопис који је требало, макар у одломцима, објавити у „Свескама“ . . .

Тако, дакле: рукопис Радована Зоговића, а сви ће се сагласити да Р. З. није било какав свједок, још мање било какав пјесник, приповједач, есејиста, критичар и полемичар, да, тај рукопис је „бојкотован“, одбијен, није примљен, не постоји за Задужбину, није за њене „Свеске“, за које јесу многи и многобројни, опскурни, површни, приземно архивски списи, написи, биљешке и осврти разних и разноврсних, углавном недаровитих, у сваком случају, „инфериорних или незрелих (никад сазрелих) писаца“ . . . Тако, значи: рукопис Синише Пауновића, искусног новинара, значајног свједока многих бурних догађаја, пјесника и књижевника, који се састајао са Андрићем читавих 50 година, да, тај рукопис је чампо, трулио, био у прашини у неким, могућим, подрумима Задужбине Ива Андрића, док су у њеним „Свескама“ штампани неки чланчићи још минорнијих „инфериораца“ и скрибената, који су нашли сигурно и добро егзистенцијално уточиште.

Само ова два примјера рукописа о Андрићу, и то каква примјера (видјело се, нарочито, кад су објављени, један у цјелини, Зоговићев, и један у одломцима, Пауновићев), недвосмислено потврђују да су нека основна и добра начела из „прокламације“ у првом броју Задужбиних „Свесака“, у неким случајевима, само пука фраза и замагљивање очију (на примјер: да ће се објављивати „обухватније научне и критичке студије о Андриће-

вом духовном простору“, „стручно обрађена грађа из Андрићеве заоставштине“, итд., итд., „као и друге прилоге, чак и када се не односе на Андрића“, в. „Свеске“, бр. 1. 1982, стр. 2, потпис: Уредништво).

Ово што пише потписник овог написа, као „одзив“ на „понуду“ Свете Лукића, „темпирано“ је намјерно баш сада, кад се увелико припрема обиљежавање 100-годишњице рођења Ива Андрића, датума који ће се, треба се надати, достојно славити и прославити. Са своје стране, овај што се „одазива“ позиву Свете Лукића спреман је да и даље настави борбу за већи и трајнији углед институције која носи Андрићево име или гласила тих институција.

За први примјер нека то буде предлог за штампање књиге о Иву Андрићу и његовом Травнику, на око 150 купаних страна, од Мустафе Гафића, новинара Травника (по овлашћењу) ...

АНДРИЋ У ВЈЕРСКО-НАЦИОНАЛИСТИЧКОМ ТУМАЧЕЊУ

Како се све може тумачити књижевност као умјетност, а под утицајем политике и разноврсних дневних актуелности?!

Шта све може доживјети писац, као човјек и умјетник, не само за живота него и дуго после смрти!

Ово што сада доживљава умјетник и човјек Иво Андрић, као и значајан дио његовог умјетничког дјела, толико је чудновато и наопако да се не може објаснити никаквим књижевним теоријама, нити се могло предвидјети ни у најгорим облицима слуђења.

Почело је то поодавно, још шездесетих година, када је један филозоф, публицист и религиозни фанатик из Сарајева почео да мијења историјске судове о значењу и утицају Андрићевог књижевног дјела. Тај врли и тада врло добро котирани филозоф, колико по личном раду толико и по друштвеном положају, усудио се да устврди да је дјело Андрићево, заједно са дјелом Алексе Шантића, Петра Кочића и других српских писаца, више нашкодило Босни него сви војни походи, убилачке похаре и ратне паљевине. Такав утицај на босанску стварност Андрић је, заједно са другима, „заслужио“ због сликања турско-муслиманског свијета у својим дјелима, у којима је, по строгом суду тада марксистичког филозофа, све нагрђено и изопачено, изневјерено и у црно завијено.

Данас, толико година после ових родоначелничких поставки, јављају се нови настављачи филозофског уопштавања из шездесетих година, да Андрића прикажу као „окорелог муслиманомрца“, који је, у свом дјелу „Травничка хроника“, „Турке“, односно босанске муслимане, насликао као идиоте и дегенерике, неваљалце и убице, без трунке културе и сношљивости,

а са много подмуклости и злочиначких намјера. А пошто је то тако у новим тумачењима, онда је јасно да је Андрићево писање „штетно“ за босанску средину, а Андрић писац који „износи ноторне неистине“ и коме „није стало до историјске истине“.

У „критичкој анализи“ новог „теоретичара“ није боље „прошао“ ни други Андрићев роман „На Дрини ћуприја“ и у њему се одступало од реализма, и у њему нема племенитости, и у њему се „сије мржња међу једнокрвном браћом“, и у њему је његов писац „против братства и јединства“, националистички расположен и шовенски предодређен...

Овакав начин тумачења књижевног дјела и овакво представљање писца као човјека и ствараоца није нека нарочита новина и није само одлика балкански необразованих филозофа и набијеђених теоретичара. Али, то јесте знак помјерених савјести нечистих националистичких мисија и примитивних страсти, да се о неукусу и вулгарности и не говори.

Не ради утјехе, већ и више ради опомене, иако, наравно, на друкчијим основама, вриједи се подсјетити на драматична суђења, из средине XIX вијека, када се, чак у Француској, судило величанственим пјесмама Бодлеровим из књиге „Двијеће зла“ или великом роману „Госпођа Бовари“ Гистава Флобера. „Материјали“ са тих суђења су сачувани и објављени, понекад заједно са књигама на које се односе. И, шта се данас из свега види? Види се сав ужас буквалног тумачења умјетничких дјела, сва вулгарност у разумијевању књижевне творевине, сва глупост правничких „одбрана“ грађанског морала. Бодлера и Флобера бранили су спремни и чувени адвокати, који су, по свему судећи, постали данас најчувенији по тим одбранама. Ипак су та суђења, и онда, спадала у појаве скандалозних хроника и, као такве, нашле своја мјеста у историји људског духа.

У нас та појава, без суђења, као да почиње да бива обична, свакодневна. Већ одавно Ива Андрића нико не брани адвокатски, а оптужбе се ређају све јаче и јаче, и, можда, због нашег сувише израженог ћутања или превише млаких одбрана, те оптужбе постају скоро редован пратилац Андрићева дјела, бар у неким нашим „срединама“ и међу неким нашим „менталитетима“. А треба се, заиста, побунити, од побуне повриједити, чак огорчити, стати на страну правде и истине и заувјек остранити простачке побуде, које настају из незналачке једностраности, вјерске затуцаности или националистичке ограничености.

Јер, није давно било (да и на то подсјетим) кад су писца Михаила Лалића, племенски примитивци, зато што су „пронашли“ некакву идентификацију књижевних ликова са својим братственицима, јавно блатили и понижавали, између осталог и тако што су по гробовима наших паланака дијелили увредљиве памфлете против писца „Хајке“, „Лелејске горе“ и „Ратне среће“.

Због једног поглавља у роману „Гордо посртање“, које се односило на један ратнички крај и девијације у њему, Војислав Лубарда је доживио најцрње проклетство, био прогнан са родног тла, са последицама које уздрмавају читаву човјекову личност, само зато што су се неки силници, рачунајући на политичку моћ и терорски друштвени углед, одважили да тумаче дјело једног књижевника. Изет Сарајлић је прокажен због пјесме о упоређивању Русије и Грчке („Лако је писати о древној Грчкој . . .“). Један професор техничких наука, и доктор тих наука, уз то предсједник једне велике скупштинске комисије, уобразио је био да му све то даје знање и гаранцију да може да суди и пресуђује, да скрнави и одбацује вишестрано Крлежино дјело, на основу ријечи, псовки, националистичких оптужби и расних мржњи, не Крлежених, него његових литерарних јунака. Ових дана могло се, у дневном листу, прочитати како један читалац, можда и поштен али наиван, наводи као аутентичне („нови прилог“) мисли војводе Живојина Мишића по књижевној фикцији коју је створио Добрица Ћосић. Можда је врхунски домет оваквог прокажења, ових вулгаризаторских наступа, овог дивљачког разметања, онај не тако давни, а још и те како одјекујући, захтјев да се Његошев „Горски вијенац“ избаци из школских програма зато што у тој грандиозној поеми о слободи и мисли човјековој постоје ликови потурица!

И због „потурица“, и због „Турака“, и због „босанских муслимана“, и због искривљених „историјских истина“, и због изневјеравања „реализма“, због свега тога, и ко зна чега све не, Иво Андрић је постао, опет, предмет „критичких анализа“ неуких примитиваца, који су утврдили да се у њима, у тим новим тумачењима, сакупило све најбоље, најљепше, најјутуцајније у њиховој нацији и њиховој вјери. Да није те затуцаности као одлике њиховог интелектуалног бића, зар би они могли да забораве такве Андрићеве ликове, такве „потурице“, „Турке“ или „босанске муслимане“ какви су везир Јусуф, из приповјетке „Мост на Жепи“ или историчар Ђамил, из романа „Проклета Авлија“. Лик везира Јусуфа је тако умјетнички саздан да постаје прототип замишљеног и умног градитеља, неспокојног ствараоца и можда истинског тумача умјетничког дјела — таквом дјелу није потребан никакав запис, нека је далеко од њега свако лично тумачење, оно стоји само по себи, на задовољство људских погледа и на дивљење човјекских стваралачких снага. Нема нације ни вјере која не би могла у албум својих најдрагоцјенијих величина да стави лик Јусуфа везира. Шта рећи о лелујавом, интелектуализованом, несретном од мисли о људским злима и неправдама, посетском истраживачу историјских догађаја и личности, бљедоликом Ђамилу, који са књигом испод руке улази у тешку тамницу, да у њој буде онај зрак свјетлости који свијетли увијек, као опомена и нада да човјек мора бити човјек, да може бити уништен

али никад побијебен. Нема антологије књижевних ликова, у свијету, у којој не би било мјеста и за нашег, Андрићевог Тамила!

Не, вулгаризатори у тумачењу умјетности, примитивни месијанци, уображени „водители“, ништа не виде и неће да знају што није, одмах, потврда њихових дневно-позитивистичких, „корисних“, крајње прагматичних намјера и циљева. По њиховој теорији и Толстој би, у „Рату и миру“, био „изневјеритељ“ и реализма и историјске истине. Осуђен би био Стендал због описа битке у „Пармском картузијанском манастиру“, јер тај опис није у складу са њиховим схватањима „ноторне истине“. Наљутили би се и увриједили Срби и можда одбацили завазда роман Љермонтова „Јунак нашег доба“, јер је у њему насликан „Србин Вулић“, ка фаталиста и самоубица. Проклет би био Штефан Цвајг јер је у чувеној „Шаховској новели“ узео главну личност лукавог сналажљивца — нашег човјека. Не, по суду и по тумачењима неких наших вјерско-националистичких фанатика мало би шта из велике ризнице свјетске умјетности остало нама у наслједству.

Баш рачунајући на то наслједство и баш имајући у виду могуће одребене, вјерске и националне припадности, о Иву Андрићу изrekli су своје мишљење много даровитији, ученији и поштенији „припадници“ одребене „средине“ и „менталитета“. И праведно је да се овдје макар помену, не као превага или противтежа вулгарним тумачима, него као мјерило људске правде и истинитости. Не постоје, значи, само Мухамед Филиповић, однекуд, нити Шукрија Куртовић, са својим „Босанским погледима“, одсад, него постоје и трају, са другачијим, праведнијим погледима, Меша Селимовић, Мидхат Бегић, Мустафа Гафић и, сигурно, многи други.

Ево Меше Селимовића, чији је књижевно-умјетнички ауторитет неоспоран: у неколико махова, а два пута, 1972. године поводом 80. рођендана Ива Андрића, врло изразито, на званичним скуповима у Српској књижевној задрузи и Српској академији наука и уметности, говорио је о Иву Андрићу са највише дивљења и нарочито истичући Андрићев однос према животу, дубоко сликање наших људи, врсте трагичних деформација у њима. Меша Селимовић је, у неколико других прилика, признао благотворни утицај Андрићев на своје дјело, а једном отворено изјавио: „... тај роман („Дервиш и смрт“, В. К.) захваљује доста Андрићу...“

И Мидхат Бегић, као оригинални научник, у великој монографији „Јован Скерлић, човјек и дело“ „спојио је“ са Скерлићевим дјелом, не само себе, него и Андрића: није случајно, у тој монографији, навео значајан одломак из расуђивања Ива Андрића о Скерлићу — да не цијени Андрићеву мисао, да је не воли и поштује, не би Мидхат Бегић то урадио.

Новинар и публициста Мустафа Гафић, који живи и ради у Травнику, већ годинама веома детаљно на похвално прецизан начин изучава дјело и живот Ива Андрића. У једном библиографском прегледу може се видјети око 60 библиографских јединица, посвећених Андрићу. „Травничка хроника“ је, као дјело, посебно разматрана у Гафићевом писању, и овај што потписује ову одбрану од простачких и клерикалистичких затуцењака, као Андрићевих тумача, јемчи пред нашом јавношћу да је читао, у рукопису, око 200 страница поводом „конзулских времена“ у Травнику и о дјелу том времену посвећеном, у којима нема ни једне једине реченице која би Андрића представила као мрзиоца муслимана, писца који „изности ноторне неистине“ и човјека коме „није стало до историјске истне“.

Нијесу Меша Селимовић, Мидхат Бегић и Мустафа Гафић „изузети“, из „средине“ и по „менталтету“, који су Ива Андрића уздизали и сматрали га изразом наше гордости. Са њима су, у истој скупуини правдољубивих књижевника и научника, Фамил Сијарић, који није крио свој понос због добијања „Андрићеве награде“ за најбољу књигу приповједака једне године, и Мидхад Шамић, чија је књига „Историјски извори Травничке хронике“ примјер савјесног истраживања и значајног остварења.

Ако нам је уопште стало до напретка људског рода, онда се морамо успротивити погубном и простачком тумачењу великог дјела Ива Андрића. Ни Андрић као умјетник, ни Андрић као човјек, никако не заслужује да га, из његовог завичаја, било у назови-фолозофским посматрањима или у „босанским погледима“, људи који не схватају и не разумију умјетност, стављају на стуб срама као мрзиоца и негатора било кога и било чега што чини дио људског поноса и стварања . . .

НАПОМЕНА

Овај „колаж“ различитих радова о Иву Андрићу и његовој Задужбини, „компонован с опоменама“, заиста је, тематски, својеврсни дио ауторовог интересовања за личност и дјело нашег великог писца, а овога пута, баш у одређеној прилици, поводом прославе стогодишњице рођења, и прилог тој прослави. Фрагмент посвећен потреби за монографијом, као прилог усменој расправи, саопштен је на састанку Културно-просвјетне заједнице Београда, јуна 1991. године; два одломка, један о човјеку, а други о писцу и дјелу, „пренесени“ су из књиге „Иво Андрић у нашим споровима“ (писане 1982. а објављене у Београду 1985.), која је, у „званичним“ реаговањима, па чак и у Задужбини Ива Андрића, прећутана; прилог о Задужбини објављен је у листу „Епоха“ крајем 1991. године, а

прилог о примитивном и „вјерском” тумачењу Андрићевог дјела у „НИП”,-у, средином исте године. Да се још могло и да још треба писати о том погубном и опасном, крајње забрињавајућем, некултурном „тумачењу” личности и дјела, показали су, посебно, најновији догађаји, све до овог несрећног и кобног, рата, у коме се, осим рушења Андрићевог споменика у Босни, запријетило и рушењем величанствене грађевине, какав је мост на Дрини, код Вишеграда. „Опомена” је наговјештена још јула 1991. године („Разбијен споменик Иви Андрићу, актери вадналског чина Мурат и Самир Шабановић, Муберик Табаковић и Мурадиф Карић”, „Повратак фашиста, да би укинули Иву Андрића није довољно срушити један споменик”, „Политика”, 3. јула 1991. стр. 16. и 25,) а „акције” су већ започеле и трају до сада.

